

У 2005

1072к

Жеті ғасыр
жырлайды

1 дивизион

Жеті ғасыр жырлайды

*XIV ғасырдан XX ғасырдың
бас кезіне дейінгі қазақ
ақын-жырауларының шығармалары*

Бірінші том

Жазушы баспасы

С. 0. 0. 0. 0. 0. 0.

ББК 63.3 (5 қаз)

Ж 56

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

Ж 56 Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық.
Алматы: Жазушы, 2004. 1-том.— 400 бет.

Құрастырған
Есенбай Дүйсенбайұлы

Суретші

Табылды Мұқатов

ISBN 9965-701-62-8 (1-т.)

ISBN 9965-701-61-X

«Жеті ғасыр жырлайды» аталатын екі томдықтың бірінші кітабына толғауымен тоғыз ханды тоқтатқан Сыпыра жыраудан бастап (шамамен XIII—XV ғ.ғ.), казак сопылық поэзиясының ірі өкілі Кердері Әбубәкірге (XIX ғ.) дейінгі қырық екі акын-жыраудың таңдамалы шығармалары жинақталды. Бұл жыр-толғаулар еркіндік пен елдік жолында ұзақ заманаларға созылған ерлік күреске толы ұлттық тарихымыз бен жұрттық дүниетанымымыздың көркем шежіресі, рухани айнасы, ой-сана оқулығы да іспетті. Кітапты өзірлеу үстінде бұған дейінгі жарық көрген сан алуан басылымдарды (М. Мағауин, К. Сыдиықов, М. Байділдаев, Ә. Дербісәлин, А. Сейдімбеков, Ғ. Әнесов нұсқалары мен өнерпаздардың өз жеке жинақтары, сондай-ақ кезінде осы томдық редакторы құрастырған «Екімыңжылдық дала жыры», «Нар заман мен зар заман поэзиясы», Бұқар жырау жинағы, т.б.) салыстыра тексеру нәтижесінде кенестік кезендер шырғаланында бұрмаланған, қысқартылған талай туындылар текстологиялық сүзгіден өткізіліп, қалпына келтірілді; жанадан қосылғандары да баршылық. Ал Нысанбай жырау, Шынияз акын сияқты дәстүрлі жинақтарға енген тұлғалар шығармалары тұңғыш рет кіріп отыр.

Ж 0503020905-077 құлақтандырылмаған — 2004
402(05)-04

ББК 63.3 (5 қаз)

ISBN 9965-701-62-8 (1-т.)

ISBN 9965-701-61-X

© «Жазушы» баспасы, 2004
© Безендірген Т. Мұқатов, 2004

Сыпыра жырау

(XIII–XV ғасырлар)

Асанқайғы

(XV ғасыр)

Қазтуған жырау

(XV ғасыр)

Доспамбет жырау

(XV–XVI ғасырлар)

Шалкиіз жырау

(1465–1560)

Жиембет жырау

(XVII ғасыр)

Марқасқа жырау

(XVII ғасыр)

Бұқар жырау

(1668–1781)

Ақтамберді жырау

(1675–1768)

Тәтіқара ақын

(XVIII ғасыр)

Үмбетей жырау

(1706–1778)

Көтеш ақын

(1745–1818)

Шал ақын

(1748–1819)

Қобылан Бәрібайұлы

(1760–1840)

Жанақ ақын

(1770–1856)

Есет би

(XVIII–XIX ғасырлар)

Абыл ақын

(1777–1864)

Жанкісі би

(XVIII–XIX ғасырлар)

Түбек Байқошқарұлы

(1780–1870)

Өске Торқаұлы

(1788–1857)

Дулат Бабатайұлы

(1802–1871)

Махамбет Өтемісұлы

(1803–1846)

Шернияз Жарылғасұлы

(1807–1867)

Шөже Қаржаубайұлы

(1808–1895)

Орынбай ақын

(1813–1891)

Мәделі Жүсіпқожаұлы

(1816–1888)

Шортанбай Қанайұлы

(1818–1881)

Шынияз Шанайұлы

(1819–1875)

Күдеріқожа Көшекұлы

(1820–1858)

Нысанбай жырау

(1822–1883)

Сүйінбай Аронұлы

(1822–1895)

Алмажан Азаматқызы

(1823–?)

Қашқынбай Қожамбетұлы

(1830–1870)

Бұдабай Қабылұлы

(1830–1890)

Ақмолла Мұхамедиярұлы

(1831–1895)

Нұрым Шыршығұлұлы

(1831–1908)

Кемпірбай Бөгембайұлы

(1834–1895)

Біржан сал

(1834–1897)

Майлықожа Сұлтанқожаұлы

(1835–1898)

Мұрат Мөңкеұлы

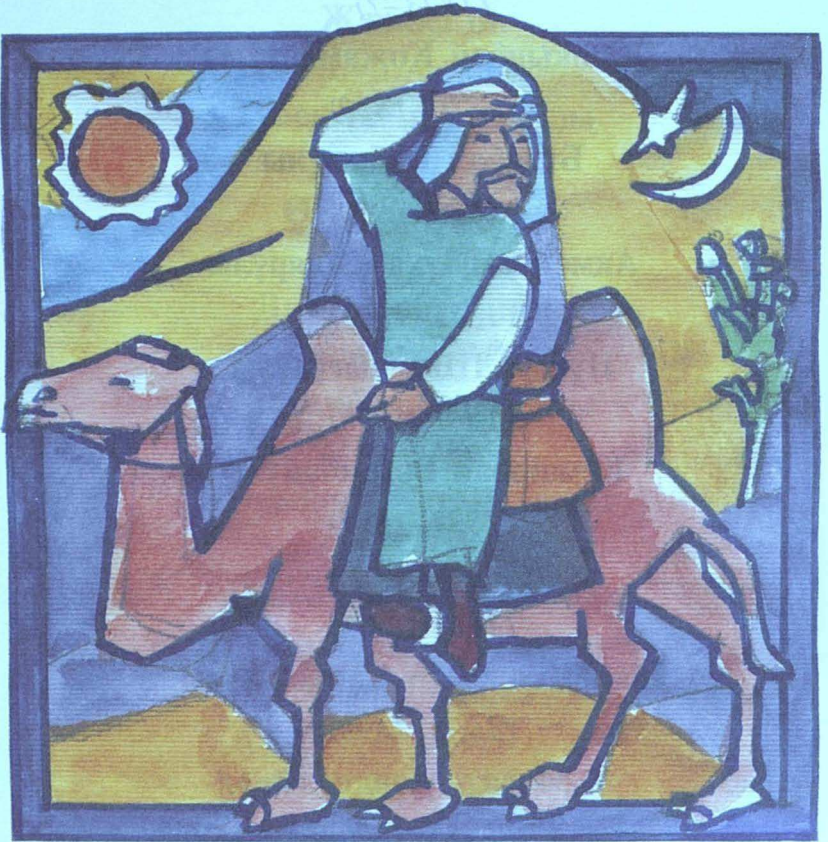
(1843–1906)

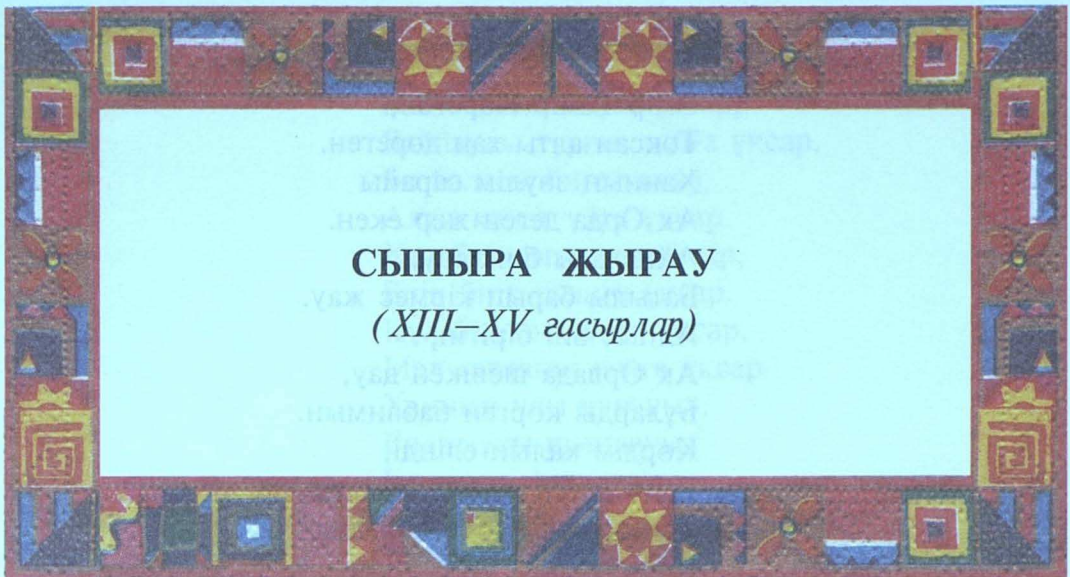
Алаша Байтоқ жырау

(XIX ғасыр)

Кердері Әбубәкір

(1861–1905)

СЫПЫРА ЖЫРАУ
(XIII–XV ғасырлар)

Мен бабаңмын, бабаңмын,
Мен нелерді көрмедім,
Мен қай жерде жүрмедім.
Әкей хан мен Жәкей хан —
Мұны көрген бабаңмын.
Шына қыздан туған ұл
Сенің бабаң Шыңғыс хан —
Мұны көрген бабаңмын.
Жасар жасым жасадым:
Бір жүз алпыс жасадым,
Шіркеулі деген шаһарда
Тоғыз ханның сарқытын
Бір мәжілісте асадым.
Бұлар өтіп кеткен соң,
Хан Шыңғыстың кезінде,
Бұ жалғанның жүзінде
Он бір патша бар еді;
Еділдің құбыла жағында,
Ханның алтын тағында
Он бір патша болды опат.
Он бір патша алдында
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғау айтқан бабаңмын.

Әмір Темір Көреген,
Токсан алты хан дөреген.
Ханның зәулім сарайы
Ақ Орда деген жер екен.
Айналасы биік тау,
Батылы барып кірмес жау.
Алпыс биі бірігіп,
Ақ Ордада шешкен дау,
Бұларды көрген бабаңмын.
Көрдім қалың елінді,
Едіге деген ерінді.
Жамандық пен жәнсіздік
Қайыстырды-ау белімді.
Небір-небір билерің
Көргенсіз боп көрінді,
Бұларды көрген бабаңмын.
Бұлар да өтіп кеткен соң,
Өзінің елін бүлдірген,
Бәтуға келмеген,
Сүргін салған жұртына,
Жесір қатын, жетім ұл
Тындамай датын, жылатқан,
Әзәзіл жолдан тайдырған,
Қайсыбірін айтайын,
Сіздерді көрген бабаңмын.

Құбыладан жылы жел есер,
Арқадан суық жел есер.
Анаға қарап қыз өсер,
Атаға қарап ұл өсер.
Токтамыстың уағында
Құлға билік тиген соң,
Жесір қатын, жетім ұл
Қайтіп қана күн кешер?..
Сөз сөйлемен, Қарабек,
Менен саған сөз керек.
Астына қара бұл салып,
Үстіңе қызыл себелеп,
Алдаймын деп келдің бе,
Атаңа нәлет сүмелек?!

Бай баласы байға ұқсар,
Байлаулы тұрған тайға ұқсар.
Би баласы биге ұқсар,
Алты канат үйге ұқсар.
Хан баласы ханға ұқсар,
Биік-биік шыңға ұқсар.
Құл баласы құлға ұқсар,
Мал таптаған гүлге ұқсар.
Ханның ұлы карауыл,
Бидің ұлы шындауыл.
Ел ағасы Аға би,
Жұрт ағасы Тағай би,
Батыр ұлы Байназар,
Қожаның ұлы Қосназар,
Қожамын деп, Аллаға,
Күнәкар боп Құдаға,
Құдыңдайсың, бәтшағар!

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шудаларын шаң басқан,
Өркештерін май басқан
Қара нарым бар еді,
Қара нарым жоғалтып,
Жоктап келген жаушымын,
Іздеп келген ізшімін.
Еділдің қара сулары
Көпір салмай, сай болмас.
Қара нар келмей халқына,
Қаралы кеуілім жай болмас.
Оң жаққа құрған шымылдык
Тербелер ме екен тымықта,
Ботасын ерткен қара нар
Оралар ма екен жуықта?!

Уа, Хан ием, Хан ием,
Құлағыңды сал, ием.
Талан болды біздерден
Сансыз дүние-мал, ием.

Қанды көрсе, қалтырар
Қырғи құстың баласы.
Таңды көрсе, шарқ ұрар
Бұлбұл құстың баласы.
Оқ жарасы бітсе де,
Бітпес сөздің жарасы.
Көп ойланып сөйлеген
Сөзіннің болар расы.
Жемтік болды дұшпанға
Көп ноғайдың баласы,
Көздерімнің қарасы.
Жер жетпесе еш саған,
Жерің тұр ғой алдында.
Көл жетпесе еш саған,
Көлің тұр ғой алдында.
Ел жетпесе еш саған,
Елің тұр ғой алдында.
Қырғи болып құтырып,
Қызыл етті аңсама.
Қаршыға болып құтырып,
Қасқыр етін аңсама.
Тұйғын болып құтырып,
Түлкі етін аңсама.
Қанқұмар болса билерің,
Қаралы заман бұзылар.
Жеткіншек болған жұртыңа
Беймезгіл көр қазылар.
Қызыға берме ұрысқа,
Зияны тиер ырысқа.
Себепсіз еш ұрыс болмас,
Ұрыс болса, тұрыс болмас.
Елінді талап сен алдың,
Темірменен тең алдың.
Халқынды жинап бір жерге,
Жеңімпаз хан атандың.
Елің әбден толықты,
Енді саған не керек?
Күн сайын қан төгіспе,
Зәрезап болды төнірек.
Ұрыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгілер,
Хан салығынан халқыңның
Қабырғасы сөгілер.
Күнәсіз қан жуылмас,
Біреудің малы бұйырмас.

Тентек ханды ел сүймес,
Шатақ ерге қыз тимес.
Қанды көйлек киілмес,
Тұтқын қатын сүйілмес.
Кеуілің қанша сүйсе де,
Дұшпанына иілмес.

Мен жыраумын, жыраумын,
Шөп басында қыраумын.
Хан қасында төремін,
Ханға кеңес беремін.
Би қасында биікпін,
Ел ішінде иықпын.
Сөз бар жерде жүйрікпін,
Шөлде жүрген киікпін.
Көл бар жерде сүйрікпін,
Құс бар жерде қанатпын,
Күш бар жерде қуатпын,
Өсек сөзден жырақпын.
Көп хандарды мен көрдім
Елің, халқын жылатқан.
Қарағай сапты ақ найза
Батырларды құлатқан.
Даналар айтқан асыл сөз
Елді аузына қаратқан.
Сары жай атқан сансыз оқ
Көп халықты жылатқан.
Алла тағала адамды
Тату бол деп жаратқан.
Мен дүниеге келгенде
Әділетсіз хан көрдім,
Бейкүнә өлген жан көрдім,
Сауға болған дұшпанға
Есепсіз жүрген мал көрдім.
Алла тағала әмбеге
Бөліп берген ырысты.
Соның үшін, хан ием,
Көксемегей ұрысты.
Бейнетпен мал жинаған
Мәртебесі мол болар.
Бейнетқордың малы өсер,
Тама-тама көл болар.

Момын елдің жаны өсер,
Ақырында ел болар.
Жанжалкеш ел жауласып,
Жұрт арасы қан болар,
Қара жермен тең болар.
Ұрысты онша көксеме,
Етек тарылып жең болар.
Бағы тайса еліңнің,
Қақаған қыс болса да,
Мүз айырылып сең болар.
Момын елге тимегін,
Кеуілінде мұңлы шер болар.
Ерегісіп қоймасаң,
Ызалы ел бірігіп,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар,
Сеніменен тең болар.
Күшейіп кетіп ел сенен,
Етек-жеңің сел болар.

АСАНҚАЙҒЫ

(XV ғасыр)

...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кенес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.

Ойыл деген ойың-ды,
Отын тапсаң, тойынды.
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кенес қылмадың.
Ойылдан елді көшірдің.

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген
Еділ деген қиянға.
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кенес қылмадың.
Кеңестің түбі нараду...
Нәлет біздің жүріске,
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,

Ал қолынды маларсың
Алтын менен күміске!..

Құйрығы жоқ, жалы жоқ –
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, колы жоқ –
Жылан қайтіп күн көрер!?
Шыбын шықса жаз болып –
Таздар қайтіп күн көрер?!
Жалаң аяқ балапан,
Қаздар қайтіп күн көрер!?

Ай, Хан ием, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіннен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!
Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшін жатыр ішіп-жеп,
... Оны неге білмейсің?!
Қатын алдың қарадан,
Айрылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан!
Мұны неге білмейсің!?
Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп, жүні түледі.
Акку – құстың төресі,
Ен жайлап көлді жүр еді.
Аңдып жүрген көп дұспан
Елге жау боп келеді:
Құладың қуды өлтірсе –
Өз басыңа келеді!
Құлың көп сені өлтірер,
Осыны Асан біледі,
Мұны неге білмейсің?!
... Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,

Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?
... Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма?
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің!?
Қош, аман бол, Жәнібек,
Енді мені көрмейсің!

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп.
Қадірін жеңге білмесе,
Бойға жеткен қыз ғаріп.
Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел ғаріп.
Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын шалқар көл ғаріп.
Мүритін тауып алмаса,
Азғын болса, пір ғаріп.
Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп.

Есті көрсен, кем деме,
Бәрі түйғын табылмас.
Қарындасын жамандап,
Өзіңе туған табылмас.
Адам әзіз айтар деп,
Көңіліңді салмағыл.
Нәпсі алдаушы дұспанның
Насихатын алмағыл.
Бакыты оянған ерлердің
Әрбір ісі оң болар.
Дәулеті күнге артылып,
Не қылса да, мол болар.

Тазылары түлкі алып,
Қаршығасы қаз іліп,
Сөз сөйлесе, жөн болып,
Не десе де жарасар.
Бай, байсын деп ат қойып,
Ел аузына қарасар.
Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Женемін деп біреуді,
Өтірік сөзбен қостама.

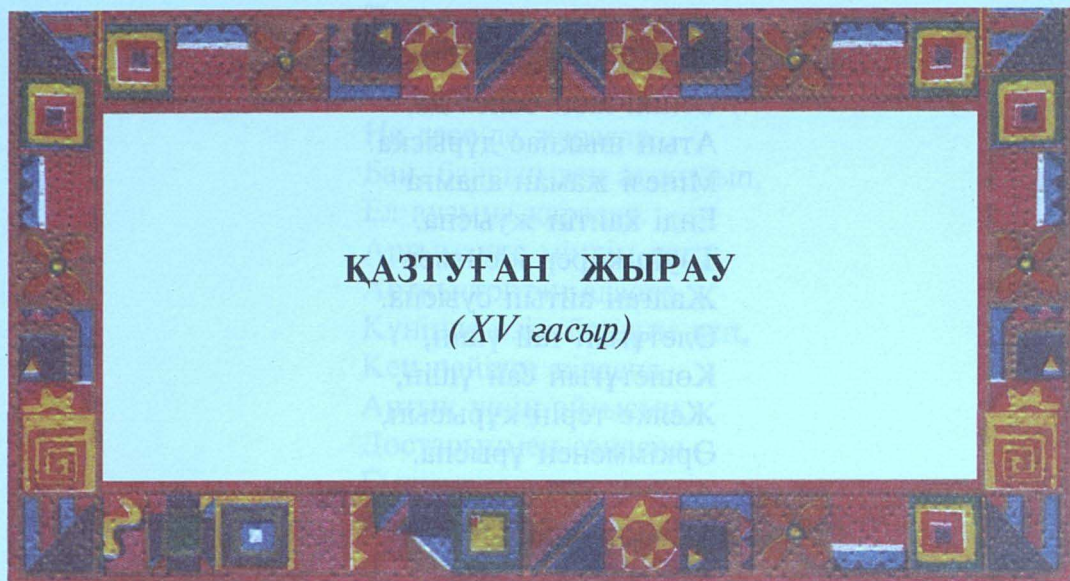
Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін!
Көшсе, қона білмеген,
Қонса, көше білмеген,
Ақылына көнбеген,
Жұрт қадірін не білсін!

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа.
Жолдасына жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны болса да,
Алдына келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа.
Ақын болса біреуде,

Айыбын тап та ала бер,
Ерегісіп ұрыспа.
Сенікі жөн болса да,
Атың шықпас дұрысқа.
Мінезі жаман адамға
Енді қайтіп жуыспа.
Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа.
Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Әркімменен ұрыспа.
Ашу – дұспан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа!..

ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ

(XV ғасыр)

Мадақ жыры

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек окқа кіріс-ті,
Айдаса – қойдың көсемі,
Сөйлесе – қызыл тілдің шешені,
Ұстаса – қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы,
Билер атты би соңы,
Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
Бұлұт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен көуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған!!!

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер карауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;

Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапса дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп;
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт.

Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салуалы менің ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалып бір тоқты,
Жайылып мың қой болған жер,
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас,

Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!..

Қазтуғанның қонысымен қоштасуы*

1

Арайна, билер, арайна,
Арайна десем, болғай ма?!
Арайнасыз әр қайда
Ердің ісі оңғай ма?!
Арайна болған Қазтуған,
Қайғыланып сонда толғай ма?!

2

Ел қияға қонғай ма,
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Ебей басты құба үлек
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынғай ма?!

3

Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қала салады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шөһәрін оның алады.

* Бұл қоштасу толғаулары Халел Досмұхамедұлының
«Адаман» кітабынан алынды.

4

Еділді алса — елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса — жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса — ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат
Бүтін тоғай жерді алар.
Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар,
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар.

5

Ойыл да Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан аңғары-ай,
Ақ шалмалы пірлердің
Мешітке жаққан шамдары-ай!
Менің бүйтіп қозғалақтап жүргенім
Аузы түкті көпірдің
Күшті болған салдары-ай!
Көпірден теңдік алуға
Қайта келер деймісің
Мұсылманның баяғы
Шыңғыстан туған хандары-ай?!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Атаңа нәлет көпірдің
Пайдасына қалмаса игі еді
Ноғайлы, қазақ жұртымның
Кейінгі туған балдары-ай!

6

Адыра қалғыр көк Жайық,
Аңырап қалған қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кетпегей еді ырысым.
Таудағы тарлан бөрі едім,